

GİRİŞ

1. İslâm Hukuku'nda Nass'ların Yorumlanması

İslâm Hukuku'nun üzerinde ittifak edilmiş olan aslî kaynakları dörttür. Kitâb, Sünnet, İcma', Kıyas. Bu kaynaklardan ilki olan Kitâb, ikincisi olan Sünnet'e kaynaklık etmektedir. Sonra, Kitâb ve Sünnet ikisi birden, diğer ikisi olan İcma' ve Kıyas'a kaynaklık etmektedirler. Kitâb ve Sünnet'ten elde edilen hükümlerin bir kısmı gerek İcma', gerek Kıyas ve gerekse diğer fer'i kaynaklar diye bilinen yöntemlere, yani usûl kaidelerine dayanılarak ortaya konulmaktadır. Hükümlerin bir kısmı da, Kitâb ve Sünnet nass'larını en güzel, en doğru biçimde anlayabilme ve en sıhhatli şekilde yorumlama yöntemine dayanmaktadır. (Zehra, 1990:75-76; Atar, 1988:24-25; Hallâf, 1985:195-197; Zeydan, 1993:140-142; Şa'bân, 1990:39-41)

Kitâb ve Sünnet'i anlamak için ortaya konulan usûl kaideleri, usûl ekollerine göre birtakım farklılıklar göstermektedir. Usûl ekollerinin başlıcaları olan Fukahâ ve Mütakellimîn ekolleri, diğer ekollere de temel teşkil etmişlerdir. Burada nass'ların yorumu, "Lafzın Manaya Delâleti" yani lafızların manayı ifade yöntemleri açısından temel ekollere göre ele alınacaktır. Bu yorum yöntemleri; ya lafızların doğrudan ibâresi, ya işâreti, ya iktizâsı, ya da nass'ın bir bütün olarak ifade ettiği siyak-sibak ve gaye unsurlarından oluşan anlamının kapsamı ile yapılır.

1.1. Fukahâ Ekolü'ne Göre Nass'ların Yorumu

Fukahâ Ekolü'ne göre eser yazan müellifler, usûl kaidelerini pratik fıkihtan çıkarmışlar, imamlarından kendilerine kalan fıkıh mirasından hareketle, ortaya konulmuş bulunan çözümlerin ve icihadların ne gibi kurallara ve usûllere dayanılarak yapılmış olabileceğini araştırmışlar, tümevarım metodu ile, sonuçlardan hareketle genel kurallara ulaşmışlardır. Bu usûle göre eser yazan müelliflerin Hanefî mezhebine bağlı fakihler olması dolayısıyla bu ekol "Hanefî Metodu" olarak da adlandırılır. (Zeydan, 1993:33; Atar, 1988:13; Şa'bân, 1990:30; Hallâf, 1985:191; Yavuz, 1993:90)

Fukahâ Ekolü'nde müellifler delâleti, "Lafzi Olmayan Delâlet" ve "Lafzi Olan Delâlet" şeklinde ikiye ayırırlar. Lafzi olmayan delâlete "Zarûret Beyanı" adını verirler. Lafzi olan delâleti ise dört kısımda mütalaa ederler: "İbâre'nin Delâleti", "İşâret'in Delâleti", "Nass'ın Delâleti", "İktizâ'nın Delâleti". (Karaman, 1964:84-87; Hınn, 1993:91; Zehra,

1994:I:239; İmrî, 1988:50, Şa'bân, 1990:333; Atar, 1988:225; Yavuz, 1993:106; Zehra, 1990:126)

"Zarûret Beyanı": Açıklanmasına ihtiyaç duyulan bir hususun, söz yerine sükût veya fiille bir nev'i açıklanmasıdır. Dört bölüme ayrılır:

1- Hz. Peygamberin bir işin yapıldığını görüp, bir sözü duyup susması zarûret beyanı kabilindedir. Çünkü O'nun, başkalarının fiil ve sözleri karşısında susmaları, o şeylerin meşrû oldukları hususunda birer beyandır, onları tasdiktir. (Bilmen, 1988:I:98; Karaman, 1964:84; Atar, 1988:244-245)

2- Mantûk (söylenen) hükmünde olan meskût'ün-anh (söylenmeyen) zarûret beyanı kabilindedir. Bir kişi ortağına "kazandığımız malın yarısı senin olsun" dediği zaman, "diğer yarısı da benim olsun" demiş gibi olur. (Bilmen, 1988:I:97; Karaman, 1964:84; Atar, 1988:244)

3- İhtiyaç zamanında susmak da zarûret beyanı kabilindedir. Velinin, reşid olmayan mümeyyiz çocuğunu alışveriş yaparken görüp birşey dememesi, ona izin verdiği delâlet eder. (Bilmen, 1988:I:98; Karaman, 1964:85; Atar, 1988:245)

4- Söz uzamaması için bazı kelimeleri söylememek (hazfetmek) zarûret beyanı kabilindedir. "Benim yüz ve bir dirhem borcum vardır" sözünde, yüz kelimesinden sonra dirhem hazfedilmiştir ama, "yüzbir dirhem borcum vardır" anlaşılır. (Bilmen, 1988:I:97-98; Karaman, 1964:85; Atar, 1988:245)

"İbâre'nin Delâleti": Nass'ın ibâresinin yani lafızlarının, bizzat kendilerinden anlaşılmanaya delâlet etmeleridir. Bu, ister doğrudan doğruya kastedilen, isterse dolayısıyla kastedilen mana olsun, lafzın söylenişinin gayesidir. Bu çeşit delâlete "nass'ın harfi manası" da denir. "Allah alışverişi helal ve faizi haram kıldı." (Bakara, 275) ayetinden iki hüküm anlaşılır. Bunlar; "alışverişin helal ve faizin haram olduğu", "alışverişin faiz gibi olmayıp farklı şeyler olduğu" hükümleridir. Ayet, "alışveriş de faiz gibidir" diyen kimselere reddiye olarak indirildiği için, özellikle kastedilen ikinci manasıdır. Fakat, ibâresinden bizzat anlaşılman birinci manasıdır. Şu halde her iki manası da "ibâre'nin delâleti" dir. (Zehra, 1990:126-127; Hallâf, 1985:328; Bilmen, 1988:I:86-87; Şa'bân, 1990:334; Zeydan, 1993:334-335; Zehra, 1994:I:239-240; Atar, 1988:226; Karaman, 1964:85)

"İşâret'in Delâleti": Nass'ın, ibâresinden anlaşılmayan, fakat, ibârenin kaçınılmaz bir neticesi olarak ibâre ile hedeflenmeyen bir manaya delâlet etmesidir. Bu mana, "ibârenin delâleti" nden hareketle dolaylı olarak sözün ifadesinden anlaşılır. Bizzat ibâreden elde edilmez. Nass, bu hüküm için sevkedilmemiştir, fakat, bu hüküm de anlaşılır. "Açık İşâret" ve "Kapalı İşâret" olarak iki kısma ayrılır: (Zehra, 1990:127; Karaman, 1964:85-86; Bilmen, 1988:I:87; Hallâf, 1985:329; Atar, 1988:226; Şa'bân, 1990:335-338; Zehra, 1994:I:240-241; Zeydan, 1993:336-338)

Anlaşılması az düşünmekle olana "Açık İşâret" denir. "Oruç gecesi kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı...Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı) siyah ipliğinden (karanlığından) ayrılıncaya kadar yiyin, için." (Bakara, 187) ayetinde, fecrin doğuşuna kadar eşlerle cinsî münasebetin câiz olduğunu "ibâre'nin delâleti" bildirir. İşâretiyle de, fecrin doğuşu esnasında cünüp bulunan kişinin orucunun geçerli olduğunu bildirir. Bu, ayetin açık işâretidir. (Zeydan, 1993:336-338; Zehra, 1990:127; Atar, 1988:226; Şa'bân, 1990:335-338)

Anlaşılması çok düşünmekle olana "Kapalı İşâret" denir. "Biz insana, ana-babasına iyilikle muamele etmesini tavsiye ettik. Anası onu zahmetle taşıdı ve zahmetle doğurdu. (Ana karnında) taşınması ve süttten kesilmesi otuz aydır." (Ahkâf, 15) ayeti ile, "Biz insana ana-babasına (iyi davranmasını) tavsiye ettik. Anası onu zafiyetten zafiyete düşerek taşımıştır. Onun (memeden) ayrılması da iki yıl içinde olmuştur." (Lokmân, 14) ayetinin birlikte ele alınması suretiyle işâret yoluyla, hamilelik müddetinin en az altı ay olduğu anlaşılır. Bu, ayetin kapalı işâretidir. (Şa'bân, 1990:335-338; Zehra, 1990:127; Atar, 1988:226; Zeydan, 1993:336-338)

"Nass'ın Delâleti": Nass'la ifade edilen mananın aynı gerekçe ile başka bir olaya aktarılmasıdır. Nass , ibâresiyle bir hükme delâlet eder ve bu hüküm, illetteki müştereklik sebebiyle bir başka olaya da tatbik edilebilirse, nass'ın bu ikinci hükmü ifade etmesine "nass'ın delâleti" denir. "Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlılık çağına ulaşırsa, onlara öf bile deme, onları azarlama, onlara güzel söz söyle." (İsrâ, 23) ayeti, ana-babaya "öf" demenin haram kılındığını ibâresiyle belirtmektedir. Bunun illeti ana-babaya eziyet vermektir. Şu halde, ana-babaya eziyeti daha çok veren dövmek, sövmek ve bunun gibi davranışlar evleviyetle haramdır. Çünkü onlardaki eziyet daha çoktur. Nass'ın delâleti yoluyla bu manalar da anlaşılmaktadır. Bazı usûlcüler bu konuda "celî kıyas", "evleviyet yöntemi", "fahve'l-hitâb", "lahni'l-hitâb" ve "mefhûmü'l-muvâfakât" kavramlarını kullanmışlardır. Bu konu gelecek bölümlerde daha detaylı olarak ele

alınacaktır. (Pezdevî, 1308:I:73; Semerkandî, 1984:398 v.d.; İbn-i Melek, 1315:525; Dihlevî, 1994:I:500; Zeydan, 1993:339-340; Şa'bân, 1990:338-339; Zehra, 1994:I:241-242; Bilmen, 1988:I:88-90; Hallâf, 1985:332-333; Atar, 1988:227; Karaman, 1964:86; Abdülhamîd, 1425:357-359; Zehra, 1990: 128-129; Yavuz, 1993:108; Hınn, 1993:95)

"İktizâ'nın Delâleti": Lafzın, doğru veya şer'i yönden sağlıklı anlaşılabilmesi kendisine bağlı olan ve ibârede yer almayan bir lafzın takdir edilmesiyle, manaya delâlet etmesidir. Bu lafzın takdirinin doğurduğu mana varsayılmadığı zaman nassın maksadı tam olarak anlaşılabilir. Bu mana aslında vardır fakat ibârede hazfolunmuştur. "Ümmetimden hata, unutmama ve zor karşısında yaptıkları şeyler kaldırıldı." (İbn-i Mâce, Talâk:16) hadisinde, ümmetten kaldırılanın bunların günahı olduğu "iktizâ'nın delâleti" ile anlaşılabilir. Çünkü, ümmette hata, unutmama ve bunun gibi hadiseler devam etmektedir. Burada lafzın gerekli kıldığı mana günahın kaldırıldığıdır. (Dihlevî, 1994:I:500; Şa'bân, 1990:340; Zehra, 1990:130; Imrî, 1988:258-259; Bilmen, 1988:I:90-91; Hallâf, 1985:334; Karaman, 1964:86-87; Atar, 1988:227-228; Zehra, 1994:I:243-244)

1.2. Mütakellimîn Ekolü'ne Göre Nass'ların Yorumu

Bu metoda göre eser yazan müellifler, usûl kurallarını delillerden hareketle ortaya koymuşlardır. Delilleri yorumlayarak, bunların desteklediği kuralları çıkarmaya çalışmışlar, imamlarından nakledilen çözümlere uyup uymadığına bakmaksızın, delillere aykırı düşen kuralları reddetmişlerdir. Kuralların açıklanmasında pek fazla örneğe yer vermemişler, nazarî olarak kuralları zikretmişlerdir. Mantık ilminde "tümünden gelim" metodunu kullanmışlar, genel kaidelerden hükümler çıkarmışlardır. Bu şekilde çalışma yapanların Kelâm âlimleri olması dolayısıyla bu ekole "Mütakellimîn Ekolü", çoğunluğunun Şâfii mezhebine bağlı olması dolayısıyla "Şâfii Metodu" adı da verilir. (Zeydan, 1993:33; Zehra, 1990:29-30; Atar, 1988:13-14; Şa'bân, 1990:30; Yavuz, 1993:90)

Mütakellimîn Ekolü'nde müellifler delâleti, "Delâlet-i Mantûk" ve "Delâlet-i Mefhûm" şeklinde ikiye ayırırlar. Delâlet-i Mantûk'u, "Sarîh Mantûk" ve "Gayr-ı Sarîh Mantûk" diye mütalaa ederler. Sarîh Mantûk, Fukahâ Ekolü'ndeki "İbâre'nin Delâleti" dir. Gayr-ı Sarîh Mantûk ise, Fukahâ Ekolü'ndeki "İşâret'in Delâleti" ve "İktizâ'nın Delâleti" ile birlikte "İmâ'nın Delâleti" ni ihtiva eder. Delâlet-i Mefhûm'u, "Mefhûm-ı Muvâfakât" ve "Mefhûm-ı Muhâlefet" şeklinde ikiye ayırırlar. Mefhûm-ı Muvâfakât, Fukahâ Ekolü'ndeki "Nass'ın Delâleti" olup ilerde detaylı olarak anlatılacaktır. (Râzî, 1992:I:385;

Âmidî, 1986:I:36; İsnevî, 1343:II:32; Dihlevî, 1994:I:500-501; Endülûsî, 1996:290-291; Bilmen, 1988:I:91; Şa'bân, 1990:344; Atar, 1988:229; Hınn, 1993:98-100)

Konuyla ilgili olarak verilen bu bilgilerden sonra, burada, Müttekellimîn Ekolü'nün Fukahâ Ekolü'nden farklı olan tarafları ele alınacaktır.

"Îmâ'nın Delâleti": Sözde, vasfın ve hükmün birlikte kullanılmasının, vasfın, o hükmün illeti olduğunu göstermesidir. "Hırsızlık yapan erkek ve kadının ellerini kesin." (Mâide, 38) ayeti bu çeşit delâlete örnektir. Burada, "hırsızlık" vasfıyla "ellerini kesin" hükmü birlikte zikredildiğinden, vasfın o hükmün illeti olduğu anlaşılmaktadır. (Gazzâlî, 1994:165; Dihlevî, 1994:I:501; Hınn, 1993:100-101)

"Mefhûm-ı Muhâlefet": Söylenenin hükmünün, hükümde dikkate alınan kayıtlardan birini taşımaması sebebiyle, söylenmeyen hakkında geçersiz olduğuna delâlet etmesidir. Söz söylenmeyen konuda, söylenenin tersine hüküm çıkarmaktır. "De ki, bana vahyolunanda leşten, akan kandan... başka bir şeyin haram olduğunu görmedim." (En'am, 145) ayetinde, "kan" lafzı "akan" kaydıyla kayıtlanmıştır. Mefhûm-ı muhâlifi "akmayan" kandır. Ayet akan kanın haram olduğunu bildirirken, akmayan kanın helal olduğunu bildirir gibidir. (Bilmen, 1988:I:91-93; Hallâf, 1985:337; Zehra, 1994:I:251; Zeydan, 1993:343; Hınn, 1993:103; Zehra, 1990:134; Şa'bân, 1990:345; Atar, 1988:230; Yavuz, 1993:109-110)

Söylenenin hükmüne konan kayıtlar bakımından mefhûm-ı muhâlefet beş kısma ayrılır: Sıfat, Şart, Gaye, Aded ve Lakab mefhûmları.

"Sıfat Mefhûmu": Hükmü bir sıfatla (vasıf) kayıtlanan nass'ın, o sıfatın bulunmadığı durumlarda, hükmünün zıddına delâlet etmesidir. "Zengin alacaklısını oyalaması zulümdür." (Buhârî, İstikrâz:12) hadisinde, "zengin" sıfatı bulunduğu dolayısı, zengin olmayan kimsenin alacaklısını oyalamasının zulüm olmadığı mefhûm-ı muhâlifi ile anlaşılır. (Zehra, 1990:138; Atar, 1988:230; Zeydan, 1993:343; Zehra, 1994:I:255-256; Şa'bân, 1990:345-346; Hınn, 1993:121-122)

"Şart Mefhûmu": Hükmü bir şartla kayıtlanan nass'ın, o şartın bulunmadığı durumlarda, hükmünün zıddına delâlet etmesidir. "Eğer hamile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını karşılayın." (Talâk, 6) ayetinde, "hamilelik" şartı zikredildiğinden, baîn talâkla boşanıp da hamile olmayan kadınlara karşı nafaka yükümlülüğünün bulunmadığı

mefhûm-ı muhâlifî ile anlaşılır. (Şa'bân, 1990:346; Zeydan, 1993:344-345; Zehra, 1994:I:256; Hallâf, 1985:338; Atar, 1988:231; Zehra, 1990:139; Hınn, 1993:122)

"Gaye Mefhûmu": Hükümü bir gaye (sınır, hudut, son) ile kayıtlanan nass'ın, o gayenin ötesi ve sonrası hakkında, hükmünün zıddına delâlet etmesidir. "Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı) siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için." (Bakara, 187) ayetinde, "ayırt edilinceye kadar" lafzı bir sınırı göstermektedir. Bu sınırdan sonra yiyip, içmenin câiz olmadığı mefhûm-ı muhâlifî ile anlaşılır. (Zehra, 1994:I:256; Zeydan, 1993:345-346; Atar, 1988:231-232; Zehra, 1990:139; Şa'bân, 1990:346; Hınn, 1993:122)

"Aded Mefhûmu": Hükümü bir aded (sayı) ile kayıtlanan nass'ın, o aded dışında, hükmünün zıddına delâlet etmesidir. "Zina eden kadın ve erkekten herbirine yüz sopa vurun." (Nûr, 2) ayetinde, "yüz" adedi zikredildiğinden, bu aded dışında -az veya çok- vurma'nın câiz olmadığı mefhûm-ı muhâlifî ile anlaşılır. (Zehra, 1990:140; Şa'bân, 1990:346-347; Atar, 1988:232; Zehra, 1994:I:257; Zeydan, 1993:346; Hınn, 1993:122)

"Lakab Mefhûmu": Hükümü belirli özel veya cins isme bağlanmış bulunan nass'ın, başka özel veya cins isimlerde hükmünün zıddına delâlet etmesidir. Buradaki özel isimden maksad, sıfata değil de zata delâlet eden lafızdır. Cins isimden maksad, sıfata değil de cins veya nev'e delâlet eden lafızdır. "Muhammed Allah'ın Resûlüdür." (Fetih, 29) ayetinde, "Muhammed" özel ismi zikredildiğinden, Muhammed'den başkasının Allah'ın Resûlü olmadığı mefhûm-ı muhâlifî ile anlaşılır. Yine aynı şekilde, "Buğday zekâta tabidir." (Ahmed b. Hanbel, 5:179) hadisinde, "buğday" cins ismi zikredildiğinden, buğdayın dışında kalan toprak mahsullerinin zekâta tabi olmadığı mefhûm-ı muhâlefet ile anlaşılır. (Hallâf, 1985:338; Zehra, 1994:I:255; Zeydan, 1993:347; Atar, 1988:232; Zehra, 1990:137-138; Hınn, 1993:122)

Mefhûm-ı muhâlefet'in bu şekilde kısımlara ayrılmasına rağmen, bunların hepsi makbul birer delil olarak kabul edilmez. Hanefiler, mefhûm-ı muhâlefetî Kur'an ve Sünnet nass'larını yorumlamak için sahih bir yol olarak görmezler. Onlara göre; nass'larda yer alan kayıtlar çok çeşitli maksatlara binaen konur, belirli bir maksat için konduğunu varsayamayız. Şâri'in sözündeki bütün maksatları kavrayamayız. Bu yüzden, mefhûm-ı muhâlefet Şâri'in sözü hakkında hüccet değildir. Fakat, insanların gayelerini anlayabildiğimizden dolayı, insanların sözleri hakkında hüccettir. (Şa'bân, 1990:347-349; Zehra, 1994:I:251-253; Hallâf, 1985:338-342; Zeydan, 1993:349-350; Zehra, 1990:134-137; Atar, 1988:233-234; Hınn, 1993:123)

Hanefîler'in dışındaki Cumhûr-ı Ulemâ'ya (Şâfiî'ler ve diğer usûlcüler) göre mefhûm-ı muhâlefet, -lakab mefhûmu dışında- Kur'an ve Sünnet nass'larını yorumlamak için sahih bir yoldur ve onunla amel etmek gerekir. Ancak, lakab mefhûmu ile amel etmeyi câiz görmezler. Bunlara göre; nass'larda yer alan kayıtlar mutlaka bir maksada binaen konmuştur. Müctehid, herhangi bir nass'daki kaydın ne maksatla konduğunu araştırıp, hükmün, kaydın bulunduğu durumlara tahsis edilmesi ve kaydın bulunmadığı durumlarda yok sayılması dışında bir maksadın olmadığını anlarsa, nass'ı bu kayda göre yorumlaması ve kaydın bulunmadığı durumlarda mefhûm-ı muhâlefete göre amel etmesi gerekir. Aksi takdirde kaydın zikredilmesi gayesiz ve faydasız sayılmış olur. Şâri'in sözleri için ise bu durum düşünülemez. (Şa'bân, 1990:347-349; Zehra, 1994:I:253-254; Atar, 1988:233-234; Hallâf, 1985:338-342; Zeydan, 1993:349-350; Zehra, 1990:134-137; Hınn, 1993:123)

1.3. Memzûc Ekole Göre Nass'ların Yorumu

Memzûc Ekol'de müellifler, Fukahâ ve Mütekellimîn ekollerinin nitelik ve özelliklerini biraraya getirmek suretiyle yeni eserler telif etmişlerdir. Bu kitaplarda, delillerin desteklediği usûl kaideleri mücerred olarak ele alınmakta, sonra bunların tatbikine geçilerek, kaideler, imamlardan nakledilen fer'i meselelere uygulanıp sonuca bağlanmaktadır. Her iki ekolde de pek çok eserler telif edilmiş, daha sonraki devirlerde yetişen Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Ca'ferî mezheplerine mensup âlimler bu ekole göre eserler ortaya koymuşlardır. (Zehra, 1990:33; Zeydan, 1993:33; Atar, 1988:14)

1.4. Fukahâ ve Mütekellimîn Ekollerinin Karşılaştırılması

Fukahâ ve Mütekellimin Ekollerinin özellikleri gözönünde bulundurulduğu zaman şu tablo ortaya çıkmaktadır:

1- Fukahâ Ekolü'nde müellifler delâletleri, "sözlü olmayan delâlet" ve "sözlü olan delâlet" şeklinde iki kısma ayırmışlar, sözlü olan delâleti de dört kısımda mütalaa etmişlerdir. Mütekellimîn Ekolü'nde ise müellifler delâletleri, "delâlet-i mantûk" ve "delâlet-i mefhûm" olarak iki kısma ayırmışlar, sonra her iki kısmı da tekrar ikiye ayırmışlardır.

2- Fukahâ Ekolü'ne göre "zarûret beyanı", "ibâre'nin delâleti", "işâret'in delâleti", "nass'ın delâleti" ve "iktizâ'nın delâleti" diye beş çeşit delâlet yolu varken; Mütekellimîn Ekolü'ne göre "ibâre'nin delâleti", "işâret'in delâleti", "iktizâ'nın delâleti", "îmâ'nın

delâleti", "mefhûm-ı muvâfakât" ve "mefhûm-ı muhâlefet" diye altı çeşit delâlet yolu vardır.

3- Fukahâ usûlcüleri delâletleri nass'la ilişkili kabul ederek "nass'ın ibâresi", "nass'ın işâreti", "nass'ın delâleti", "nass'ın iktizâsı" şeklinde taksîm etmişler; Mütekellimîn usûlcüleri ise delâletleri lafızla ilişkili kabul ederek, "delâlet-i mantûk" (lafzın doğrudan içerik anlamı) ve "delâlet-i mefhûm" (lafzın dolaylı kapsam alanı) şeklinde taksîm etmişlerdir.

4- Her iki ekol delâletlerin bir kısmında birleşmektedir. Fukahâ'nın "ibârenin delâleti", "işâretin delâleti" ve "iktizânın delâleti" dediğine Mütekellimîn de aynı adı verir.

5- Mütekellimîn'in "îmâ'nın delâleti" dediğini, Fukahâ "ibâre'nin delâleti" içinde mütalaa ederler.

6- Mütekellimîn'in kabul ettiği "mefhûm-ı muhâlefet", Fukahâ tarafından kabul edilmemekte ve fâsid istidlâl şekillerinden sayılmaktadır.

7- Fukahâ tarafından "sözlü olan delâlet" içinde zikredilen "nass'ın delâleti", Mütekellimîn tarafından "delâlet-i mefhûm" içinde zikredilerek "mefhûm-ı muvâfakât" adı verilmiştir.

Bu karşılaştırmadan her iki ekolün de yaklaşık olarak aynı sonuçlara vardığı, muhtevaların aynı olduğu, ihtilafın yalnızca bazı isimlerde ve sınıflandırmada bulunduğu anlaşılmaktadır.